

Michaił Tichomirow

(1893–1965)

Badacz dziejów średniowiecznej Rusi i nowożytnej Rosji

Wybitny historyk rosyjski Michaił Tichomirow nie należy do autorów w Polsce znanych. Mimo tego, że jego najciekawsze prace, prócz historii dawnej Rusi i Rosji, dotyczą dziejów Bizancjum i państw słowiańskich, żadna z nich nie została przetłumaczona na język polski. Jedyną, która udostępniona została czytelnikowi polskiemu, jest nienajlepiej przełożona, mała, popularnonaukowa książeczka *Rosja średniowieczna na szlakach międzynarodowych w XIV i XV wieku*, wydana w 1976 roku w oficynie PAX-u. Były to wykłady wygłoszone przez Tichomirowa w języku francuskim i rosyjskim w Paryżu na Sorbonie¹.

Michaił Tichomirow urodził się 31 maja 1893 roku w rodzinie mieszczańskiej na przedmieściach Moskwy². Ojciec jego, Mikołaj, był urzędnikiem w Nikolskiej Manufakturze Morozowa w Orechowo-Zujewie, później kancelistą w moskiewskim kantorze tej fabryki. Michaił młodość spędził w Moskwie, tam też ukończył szkołę podstawową. Jako dziewięcioletni chłopiec przeniósł się do Petersburga, gdzie zgodnie z tradycją rodzinną podjął naukę w szkole handlowej położonej przy Zaułku Czernyszewa (obecnie ulica Łomonosowa 9), niedaleko Dworca Moskiewskiego. Biografowie Tichomirowa podkreślają, że już wówczas żywo interesował się historią Rosji. Ważnym wydarzeniem w jego życiu było zetknięcie się ze znanym później historykiem, docentem Uniwersytetu Petersburskiego, Borysem Grekowem (1882–1953), który w 7. i 8. klasie szkoły handlowej nauczał historii. Zdarzało się, że dostrzegając w uczniu zainteresowanie czasami minionymi, Grekow zapraszał go do domu na rozmowy dotyczące przeszłości Rosji. Pewien wpływ na edukację historyczną syna wywarł także ojciec Michaiła – Mikołaj. W przedmowie do wydania monografii dotyczącej miast dawnej Rusi znalazła się adnotacja: „Książkę tę autor poświęca swojemu

¹ M. Tichomirow, *Rosja średniowieczna na szlakach międzynarodowych w XIV i XV wieku*, tłum. J. Jarco, Warszawa 1976.

² E. V. Čistjakova, Michail Nikolaevič Tichomirov, Moskva 1989, s. 7; V. I. Buganov, Akademik M. N. Tichomirov, w: *Istoriki Rossii. Biografii*, red. A. A. Černobaev, Moskva 2001, s. 677. Według kalendarza juliańskiego Tichomirow urodził się 19 maja, czyli zgodnie z kalendarzem gregoriańskim 31 maja. Tymczasem błędnie w sowieckiej historycznej encyklopedii, w biogramie autorstwa S. O. Szmida, jako data dzienna jego urodzin figuruje 1 czerwca. Por. *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, t. 14, Moskva 1973, s. 246–247. Natomiast w *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN-u* (t. 11, Warszawa 1968, s. 524) podano, że urodził się 13 czerwca.

ojcu Mikołajowi Konstantynowiczowi Tichomirowowi. Jemu zawdzięcza pierwsze wiadomości z historii i również możliwość pozostania historykiem³.

Na zakończenie szkoły handlowej jako pracę maturalną wybrał zagadnienie nie związane ani z handlem, ani z finansami, lecz temat *Historyczne poglądy Aleksandra Puszkina*. Do Moskwy powrócił ze złotym medalem jako aspirant handlowy. Wkrótce też podjął pracę w charakterze biuralisty w znanym moskiewskim przedsiębiorstwie Riabuszyńskich. Nie pracował jednak zbyt długo. Uzyskawszy zgodę rodziców, w 1912 roku podjął studia na Wydziale Filologiczno-Historycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. Słuchał wykładów znakomitych uczonych: Michaiła Bogosłowskiego (1867–1929), Roberta Wippera (1859–1954), Matwieja Lubawskiego (1860–1936), Aleksandra Sawina (1873–1923) i znawcy dawnej literatury, głównie żywotów świętych, Sergieja Smirnowa (1870–1916). Egzaminy końcowe na uniwersytecie zdał w styczniu-marcu 1917 roku. W trakcie studiów był świadkiem wielkich wydarzeń, które ogarnęły Rosję – wybuchu pierwszej wojny światowej, manifestacji antywojennych, abdykacji Mikołaja II, przejęcia władzy przez bolszewików. Kolegami Tichomirowa w czasie studiów byli późniejsi profesorowie Uniwersytetu Moskiewskiego i innych naukowych instytucji, między innymi: Wadim Lebediew (1894–1966) i Bergard Kafenhauz (1894–1969).

Po studiach, przez osiem miesięcy pracował w Dmitrowie w Muzeum Krajoznawczym i Bibliotece Jegoriewskiej⁴. Zimą 1919 roku przeniósł się do Samary, gdzie został zatrudniony jako inspektor do spraw organizacji bibliotek w powiatowym oddziale oświaty⁵. Dla Tichomirowa praca w Samarze była czasem niezwykle owocnym. Oprócz zajęć w miejskiej bibliotece Towarzystwa Historii, Archeologii i Etnografii prowadził zajęcia z historii i paleografii na kursach archeologicznych. W Samarze poznał akademika Władimira Peretca (1870–1935), wybitnego znawcę paleografii i piśmiennictwa staroruskiego. Dla Tichomirowa stał się on „[...] na całe życie niezapomnianym nauczycielem i przyjacielem”. W wyniku propozycji Peretca podjął pracę na uniwersytecie samarskim jako jego asystent. Zasługą Tichomirowa było uratowanie archiwów irgiskich klasztorów staroobrzędowców⁶ i zbioru doku-

³ M. N. Tichomirov, *Drevnerusskije goroda*, Moskwa 1956, s. 6.

⁴ W 1925 roku w „Pracach Muzeum Kraju Dmitrowskiego” ukazała się większa rozprawa Tichomirowa zatytułowana *Miasto Dmitrow. Od założenia miasta do połowy XIX wieku (z planami, mapami i wykresami)*. Dwa lata później wyszły dwa następne artykuły: *Siola i wsie Kraju Dmitrowskiego oraz Ludność Dmitrowa w XVII, początkach XVIII wieku*. Już po śmierci Tichomirowa przedrukowano je w książce *Państwo rosyjskie XV–XVII wieku*. Por. M. N. Tichomirov, *Rossijskoe gosudarstvo XV–XVII vekov*, Moskwa 1973, s. 170–216, 217–258, 259–284; por. także: R. F. Chochlov, M. N. Tichomirov i Dmitrowskij muzej, AE, 1968 (wyd. 1970), s. 315–318.

⁵ Elena Czystjakowa pisze, że do Samary w okresie głodu, jaki panował w Moskwie, zaproszony został przez swego znajomego Andreja Ziemskiego i jego żonę Nadieżdę Afanasjewną, rodzoną siostrę pisarza Michaiła Bułhakowa. Patrz: E. V. Czystjakova, Michail Nikolaewiç Tichomirov (jak w przyp. 2), s. 16 n.

⁶ Mowa o klasztorach położonych nad Wielkim Irgizem, lewym dopływem Wołgi w obwodzie samarskim.

mentów znanego rodu bojarskiego Aksakowów, według legendy wywodzącego się od Warega Szymona Afrykanina, bratanka króla Norwegii Haakona Ślepego⁷.

Zamknięcie uniwersytetu w Samarze w 1923 roku zmusiło Tichomirowa do opuszczenia miasta. Znalazł się w Moskwie, gdzie zatrudniono go jako nauczyciela geografii w szkole średniej. Był współautorem dwóch podręczników do tego przedmiotu. Udzielał się w Towarzystwie Studiów nad Gubernią Moskiewską oraz w Towarzystwie „Dawna Moskwa”. Publikował artykuły historyczne i krajoznawcze. Jako nieetatowy pracownik oddziału rękopisów Państwowego Muzeum Historycznego badał i opisywał znajdujące się w nim zabytki latopisarstwa. Dni spędzone w Muzeum Historycznym nazywał jednymi z najszcześniejszych w swoim życiu.

Pierwszą drukowaną pracą Tichomirowa była rozprawa poświęcona buntowi pskowskiemu w XVII wieku, napisana pod kierunkiem Sergieja Bachruszyna (1882–1950), wydana w Moskwie w 1919 roku⁸. Kilka lat później, rozszerzona i wzbogacona o liczne materiały źródłowe, pod nieco zmodyfikowanym tytułem, jako *Pskowskie powstanie*, stała się podstawą przewodnika na stopień kandydata nauk historycznych bez koniecznej obrony⁹.

W połowie lat trzydziestych XX wieku dorobek naukowy Tichomirowa został zauważony. W 1934 roku został docentem, a w 1939 – profesorem Uniwersytetu Moskiewskiego. W 1936 roku zatrudniono go również w Instytucie Historii Akademii Nauk ZSRR.

Dosyć wcześnie, bo już w końcu lat trzydziestych XX wieku, wyszły pierwsze prace Tichomirowa na temat *Ruskiej Prawdy*, później nastąpiło akademickie wydanie jej tekstów różnej redakcji¹⁰, monografia tego ważnego pomnika prawa i poświęcony mu podręcznik¹¹. W *Studium o Ruskiej Prawdzie*¹² Tichomirow opowiedział się za trzema redakcjami tego zabytku – krótkiej, obszernej i skróconej. Ich powstanie wiązał z ważnymi wydarzeniami, jakie rozegrały się w Kijowie i Wielkim Nowogrodzie w pierwszych wiekach historii Rusi. Chodziło o antyfeudalne bunty zwrócone przeciwko władzy książęcej i możnym. Analiza kodykologiczna innych zbiorów rękopiśmiennych, w tym latopisów, *Księgi korczmej* (*Korčmoj knigi*), *Miary Sprawiedliwości* (*Merila Pravednogo*) z *Ruską Prawdą* pozwoliła autorowi rozwiązać zagadnienia związane zarówno z pochodzeniem tych zbiorów, jak i określić czas powstania redakcji odrębnych części *Ruskiej Prawdy*. Poza jurystyczną stroną zabytku Tichomirow zwrócił uwagę na jego paleografię i ortografię¹³. Najdawniejszą *Ruską Prawdę* odnosił do lat trzydziestych XI wieku (1035 rok), wiążąc ją z zapisem z *Pierwszego latopisu sofijskiego*. *Prawdę Jarosławowiczów* datował na 1072 rok

⁷ V. I. Buganov, Tichomirov Michail Nikolaevič (jak w przyp. 2), s. 678; V. B. Pavlov-Sil'vanskij, M. N. Tichomirov – organizator archeografičeskich ekspedij, AE, 1970 (wyd. 1971), s. 247.

⁸ M. N. Tichomirov, Pskovskij mjatež XVII v., Moskva 1919.

⁹ Tenże, Pskovskoe vosstanie 1650 g., Moskva–Leningrad 1935.

¹⁰ Pravda Russkaja. Teksty, cz. 1, Moskva–Leningrad 1940, s. 87–117, 201–272, 343–362.

¹¹ Pravda Russkaja. Učebnoe posobie, wstęp i komentarze M. N. Tichomirov, Moskva 1941;

M. N. Tichomirov, Posobie dlja izučenija Russkoj Pravdy, Moskva 1953.

¹² Tenże, Issledovanije o Russkoj Pravde. Proischiždenie tekstov, Moskva–Leningrad 1941.

¹³ K. Pietkiewicz, Paleografia ruska, Warszawa 2015, s. 55.

i identyfikował ją z ziemią kijowską. Ponadto uważał, że w skład krótkiej redakcji *Ruskiej Prawdy*, powstałej przed 1136 rokiem w Nowogrodzie Wielkim, weszły także taksy opłat należnych wirmnikom, nakaz dla mostników, w tym również *Zakon sudnyj ljudem*¹⁴. *Skróconą Prawdę* traktował nie jako wyciąg z obszernej, a jako samodzielny zabytek prawa powstały przed *Obszerną Ruską Prawdą* na północnej Rusi, niewykluczone, że na dworze permskich biskupów.

Obszerna Ruska Prawda jako kodeks prawa feudalnego rozbudowała przepisy odnoszące się do ochrony osoby i majątku właściciela. Jej powstanie ustalał Tichomirow na koniec XII–początek XIII wieku. Powstała ona, według niego, na podstawie *Krótkiej i Skróconej redakcji Ruskiej Prawdy*, z dodaniem ustaw o kategoriach ludności feudalnie zależnej – zakupieńcach, smerdach i chołopach. Studium na temat *Ruskiej Prawdy*, przedstawione w 1939 roku, stało się podstawą przeprowadzenia przewodu doktorskiego (na tytuł profesora). Dwa lata później praca ukazała się drukiem.

Okres „wielkiej wojny ojczyźnianej” spędził Tichomirow w Aszhabadzie, ewakuowany tam już w 1941 roku. W jego twórczości z tego czasu, podobnie jak u innych historyków radzieckich, pojawił się wątek patriotyczno-historyczny, który znalazł odbicie w broszurach i artykułach dotyczących głównie dawnej Rusi. Poświęcone były walce Rusi z agresją Zakonu Kawalerów Mieczowych w XII–XIII wieku, walkom z Tatarami, księciu Aleksandrowi Jarosławowiczowi Newskiemu. W Aszhabadzie uczony zebrał materiał dotyczący wcielenia do Rosji w 1884 roku turkmeńskiej oazy Merw (Mery) na pustyni Kara-Kum. W 1960 roku książka poświęcona tej problematyce wydana została pod tytułem *Przylączenie Merwa do Rosji*¹⁵.

Lata po drugiej wojnie światowej przyniosły cenne prace na temat początków miast dawnej Rusi, średniowiecznej Moskwy, Rosji w XVI wieku, liczne artykuły poświęcone zabytkom piśmiennictwa staroruskiego, relacjom Rusi z Bizancjum i państwami słowiańskimi. Tichomirow stał się współautorem kilku syntez odnoszących się do genezy państwowości ruskiej i kultury Rusi Moskiewskiej. Pod jego redakcją wydane zostały wybory (chrestomatie) źródeł ruskich, wznowione bądź też opublikowane z rękopisów latopisy¹⁶. Przyniosły one badaczowi uznanie środowiska historycznego, jak i dalsze awanse. W 1946 roku został członkiem korespondentem Akademii Nauk Związku Radzieckiego, a w 1953 – członkiem rzeczywistym Akademii. W 1959 roku wybrano go na członka zagranicznego Polskiej Akademii Nauk, a w 1963 roku – na honorowego członka Amerykańskiego Towarzystwa Naukowego¹⁷.

¹⁴ Pod pojęciem *wirmników* Tichomirow widział poborców *wir*, czyli kar płaconych za zabójstwo. W 1961 roku pod redakcją Tichomirowa wydany został *Zakon sudnyj ljudem krótkiej redakcji*, przygotowany przy współpracy Leonida Miłowa: *Zakon sudnyj ljudem kratkoj redakcii*, wyd. M. N. Tichomirow, L. V. Miłow; red. M. N. Tichomirow, Moskwa 1961.

¹⁵ M. N. Tichomirow, *Prisoedinenie Merva k Rossii*, Moskwa 1960.

¹⁶ *Chrestomatija po istorii SSSR. S drevnejšich vreměn do konca XV veka*, red. M. N. Tichomirow, zebr. L. V. Miłow, A. I. Rogov, M. N. Tichomirow, Moskwa 1960.

¹⁷ *Członkowie Polskiej Akademii Nauk. Informator*, zestawiała J. Krzyżanowska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 131; E. V. Čistjakova, *Michaił Nikolaievič Tichomirow* (jak w przyp. 2), s. 35.

Był aktywnym członkiem i współzałożycielem ważnych dla nauki historycznej jednostek badawczych: Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR, Komisji Archeograficznej i Zespołu do Wydania „Pełnego Zbioru Latopisów Ruskich”. Utrzymywał bliskie kontakty z historykami Europy Zachodniej. W Moskwie gościł Fernanda Braudela – profesora Sorbony, redaktora „Annales”.

Zmarł 2 września 1965 roku w Moskwie. Pochowany został na Cmentarzu Nowodziewiczym. Rokrocznie w początkach czerwca w Moskwie organizowany jest cykl wykładów poświęconych życiu i twórczości naukowej Tichomirowa („Tichomirowskie čtenija”). Wygłoszone referaty drukowane są w „Roczniku Archeograficznym” („Archeografičeskij Ežegodnik”), którego założycielem w 1957 roku i redaktorem do końca życia był Tichomirow¹⁸.

Nagrobny kamień na mogile Tichomirowa, z sylwetą staroruskiego grodu, wykonano z inicjatywy prezesa Syberyjskiego Oddziału Akademii Nauk ZSRR Michaiła Ławrientiewa oraz dyrektora Instytutu Historii, Filologii i Filozofii w Nowosybirsku, doktora *honoris causa* Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, znanego archeologa Aleksieja Okładnikowa.

W dorobku Tichomirowa, co wyżej zasygnalizowałem, znalazło się sporo interesujących spostrzeżeń na temat dawnej i średniowiecznej Rusi. Kilka artykułów poświęcił genezie ziemi ruskiej, początkom ruskiej państwowości i chrystianizacji¹⁹. Dwa wydania miała pionierska w historiografii rosyjskiej praca omawiająca początki ruskich grodów. Jej pierwsze wydanie ukazało się w 1946 roku²⁰. Dziesięć lat później wyszła druga edycja – przerobiona i uzupełniona²¹. W oparciu o liczne źródła tak pisane, jak archeologiczne, Tichomirow podkreślał, że część ruskich grodów (miast) powstała z plemiennych umocnień – warowni. Wraz z rozwojem państwa przekształciły się one w książęce zamki – twierdze, by stać się w końcu ośrodkami rzemiosła i handlu. Towarzyszyły im przeobrażenia społeczne i gospodarcze, głównie zaś rozwój rolnictwa oraz feudalizacja stosunków społecznych. Już w X wieku odnotował na Rusi istnienie nie mniej niż 26 grodów. Natomiast w XIII wieku, przed najazdem na Ruś Batu-chana, było ich 238. Zdaniem autora, powstały one przede wszystkim na obszarach osad rolniczych, zajmujących się uprawą ziemi i hodowlą. W większych grodach dostrzegał obecność kupieckich i rzemieślniczych zrzeseń, podkreślał szczególną rolę wieceu w miastach, polemizował z tezą znanego historyka prawa ruskiego, Serafima Juszkowa, sprowadzającego wiec do roli igraszki w rękach możnych. W części drugiej książki omówione zostały większe miasta Rusi. Tylko w ziemi kijowskiej i perejaśławskiej należały do nich: Kijów, Wyszogród, Białogród, Wasylew, Kaniów,

¹⁸ Pierwszy tom rocznika za 1957 rok wydany został w Moskwie w 1958 roku.

¹⁹ M. N. Tichomirov, *Drevnjaja Rus'*, Moskva 1975.

²⁰ Tenże, *Drevnerusskie goroda*, Moskva 1946 [Učënye zapiski Moskovskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. M.V. Lomonosova 99]. Odnośnie do pierwszego wydania książki, autor jedynej recenzji w języku polskim, Stanisław Herbst, pisał: „Jest to pierwsze ujęcie historii miast ruskich doby przedmongolskiej”. Po krótkim omówieniu jej treści puentował: „Książka Tichomirowa stanowi ważny wkład do historii miast w ogóle i znakomity wstęp do historii miast ruskich”. Por. S. Herbst, rec. w: *Archeologia. Rocznik Polskiego Towarzystwa Archeologicznego*, 4, 1950–1951 (wyd. 1953), s. 101.

²¹ M. N. Tichomirov, *Drevnerusskie goroda*, Moskva 1956.

Juriew nad Rosią, Torczesk, Iskorosteń, Owrucz, Turów, Perejasław. Charakteryzując poszczególne etapy kształtowania się grodów w średniowiecznej Rusi, stwierdzał, że przebyły one tę samą drogę jak miasta Zachodniej Europy, Bizancjum, krajów zakaukaskich i Małej Azji. Podobnie jak tam, na Rusi – według niego – powstały przesłanki do ukształtowania się takiego ustroju, który w literaturze zachodnioeuropejskiej przyjęto nazywać miejskim²². W porównaniu z wydaniem pierwszym, w drugim znalazło się dużo więcej wiadomości na temat gospodarstwa i kultury miast. W większym stopniu wykorzystane zostały również źródła archeologiczne.

Odrębną pracą, podejmującą problematykę społeczną miast ruskich, była monografia zatytułowana *Chłopskie i miejskie powstania na Rusi XI–XIII wieków*²³. Pierwsze cztery rozdziały książki traktują o gospodarstwie feudalnym, położeniu chłopów i ludności miejskiej. Być może nieco na wyrost przyjmował Tichomirow obecność dwu-, a nawet trójpolówki w ziemi nowogrodzkiej w XI do XIII wieku, co nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Latopisy nowogrodzkie wspominają natomiast dosyć często o wysokich cenach na zboże. W odniesieniu do Nowogrodu Wielkiego pociągało to za sobą konieczność jego importu z ziemi włodzimiersko-suzdalskiej, co wykorzystywali tamtejsi książęta, próbując podporządkować sobie dumny Nowogród.

W następnych rozdziałach na podstawie źródeł, głównie latopisów, szczegółowo omówił powstania i bunty w różnych rejonach Rusi, poczynając od zaburzeń w ziemi suzdalskiej w 1024 roku, o których obszernie informuje *Powieść doroczna*, poprzez powstania z lat 1068–1071 w południowej Rusi, powstania kijowskiego 1213 roku i następnych w początkach XIII wieku. Omawiając przyczyny powstania smerdów w 1024 roku, autor sugeruje, że nie był to tylko ruch lokalny, gdyż objął szersze terytorium od Nowogrodu Wielkiego po Kijów. Jego charakter był antyfeudalny i antychrześcijański. Porównując go z podobnymi wydarzeniami we Francji w X–XI wieku, sądził, co wydać się może nieco naiwne, że Ruś i Francja w tym okresie znajdowały się na podobnym stopniu rozwoju społecznego.

Sporo miejsca poświęcił też autor powstaniom w Nowogrodzie Wielkim i ziemi nowogrodzkiej. Wiadomości o nich zawdzięczamy wnikliwym opisom, z jakimi potraktowane zostały w latopisach. Ich przyczyną były głębokie społeczne antagonizmy, które dość wcześnie wystąpiły w tym regionie. Tak było zwłaszcza w odniesieniu do powstań z 1136 i 1209 roku. Wydarzenia te, według Tichomirowa, wywarły olbrzymi wpływ na powstanie odrębnych redakcji części *Ruskiej Prawdy*, wykształcenie się ustroju feudalno-republikańskiego oraz wzmocnienie roli kupców i rzemieślników w społecznym życiu republiki nowogrodzkiej. Wystąpienia mieszczan i dołów społecznych miały na uwadze także obronę miejskich swobód. Skierowane były przeciwko księciu, bojarom i hierarchom prawosławnej Cerkwi.

Niedostatek informacji latopisarskich o ruchach ludowych na Rusi uzasadniał Tichomirow ich proveniencją. Powstawały one w zdecydowanej większości w śro-

²² Tamże, s. 436.

²³ Tenże, *Krest'janskie i gorodskie vosstanija na Rusi XI–XII vv.*, Moskwa 1955. Recenzja książki Tichomirowa autorstwa Jerzego Ochmańskiego ukazała się w: RH 24, 1958, s. 360–365.

dowisku kościelnym i książęcym, a więc feudalnym, często wrogo nastawionym do ludu. Wywołana przez bunty i powstania destabilizacja była zagrożeniem dla warstw sprawujących władzę i dysponujących dobrami materialnymi.

W niewielkim artykule na temat warunkowej własności feudalnej na Rusi w XII wieku, na podstawie nadań dla sług dworskich, tzw. *miłostników*, opowiedział się za tezą, że byli oni poprzednikami późniejszych bojarów – *pomieszczyków*²⁴. *Początek instytucji pomiestia* datował na XII wiek, co nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Pogląd Tichomirowa co do czasu pojawienia się *pomiestia* należy w historiografii do odosobnionych. Na początku lat siedemdziesiątych XX wieku zakwestionował go Igor Frojanow²⁵.

W dorobku Tichomirowa znalazło się także kilka artykułów i dwie książki związane z najdawniejszymi dziejami Moskwy: *Starożytna Moskwa (XII–XIV wiek)* i *Średniowieczna Moskwa w XIV–XV wieku*²⁶. W pracy *Starożytna Moskwa*, przytaczając pierwszą wzmiankę z 1147 roku, widział w Moskwie nie posiadłość bojarzką (*bojarskie sioło*), ale gród. Rozwijała się ona początkowo, podkreślał, jako niewielki, z czasem coraz większy handlowy i rzemieślniczy gród Europy Wschodniej, związany z dużą wymianą międzynarodową, do której wciągnięte zostały kraje Wschodu, basenu Morza Śródziemnego i Zachodu. Pisząc o zniszczeniach Moskwy związanych z najazdami Batu-chana, przytacza opowieść latopisarską, która wzmiankuje o niej jako o kwitnącym i znaczącym grodzie. Nowością było stwierdzenie autora o obecności kupieckich gildii w Moskwie, a także związki Moskwy z krajami Półwyspu Bałkańskiego. W aneksie opracowania zamieszczono źródła literackie – cztery opowieści o początkach Moskwy. Na ich podstawie nie można jednakże wnosić o istnieniu grodu już w 1147 roku, kiedy książę suzdalski Jerzy Dołgoruki z myślą podjęcia walki o tron kijowski podejmował w Moskwie obiadem księcia czernihowskiego Światosława Olegowicza. Nie mają one waloru świadectwa historycznego, zawierając liczne wątki fantastyczne.

W drugiej pracy dotyczącej Moskwy średniowiecznej znalazło się topograficzne omówienie granic miasta i wielkoksiążęcej rezydencji – Kremla, a także przylegającego do niego grodu (*posadu*), opisano liczbę i skład mieszkańców, organizację i rodzaj uprawianego rzemiosła. Tichomirow na podstawie zachowanych wyrobów i źródeł archeologicznych przekonany był o wysokim poziomie produkcji stołecznych rzemieślników. Znalazło to odbicie w intensywnym rozwoju miejskiego budownictwa tak świeckiego, jak religijnego. Wówczas (chodzi o panowanie Iwana III Wasylewicza) – podkreślał – Moskwa stała się ważnym centrum międzynarodowej wymiany handlowej. Poszczególne ekscerpty książki poświęcone zostały obecności i położeniu bojarów, cerkwi, klasztorom, konfliktom społecznym. Uzupełnieniem

²⁴ Tenże, Uslovnoe feodal'noe derżanie na Rusi v XII v., w: Akademiku Borisu Dmitreviču Grekovu so dnja semidesjatiletija, Moskva 1952, s. 100–104. Artykuł powtórzony został w książce: M. N. Tichomirow, Drevnjaja Rus' (jak w przyp. 19), s. 233–239.

²⁵ I. Ja. Frojanov, Kievskaja Rus'. Očerki social'no-ekonomičeskoj istorii, Leningrad 1974, s. 70–73.

²⁶ M. N. Tichomirow, Drevnjaja Moskva (XII–XV vv.), Moskva 1947; tenże, Srednevekovaja Moskva v XIV–XV vekach, Moskva 1957.

tych przemysłów była praca *Rosja średniowieczna na międzynarodowych szlakach*, która ukazała się już po śmierci autora²⁷.

W studiach Tichomirowa nad dziejami Moskwy i Wielkiego Księstwa Moskiewskiego nie można pominąć również zagadnienia pojawienia się i upowszechnienia nazwy *Rosja*. Dawna literatura termin ten wiązała z czasami Piotra I. W odniesieniu do państwowości wcześniejszej używano nazw: *Ruś Północno-Wschodnia*, *Wielkoruś*, *Wielkie Księstwo Moskiewskie*. Na podstawie źródeł z końca XV, tym bardziej zaś XVI wieku (napisów na monetach Iwana III, latopisu moskiewskiego z końca XV wieku oraz nazw spotykanych w korespondencji Iwana IV) Tichomirow konstatuje, że nie ma powodów, aby nazwę tę stosować na określenie państwa funkcjonującego na przełomie XV/XVI wieku²⁸.

Kilka prac Tichomirow poświęcił funkcjonowaniu gospodarstwa feudalnego w XVI wieku. Ukazanie się książki *Rosja w XVI stuleciu*²⁹ poprzedziła edycja *cennego źródła: Księgi kluczy i czynszów Klasztoru Iosifo-Wołokołamskiego z lat 1547–1561*, wydanej z inicjatywy i ze wstępem Tichomirowa³⁰.

Monografia *Rosja w XVI stuleciu* była rezultatem wielu lat życia historyka, na które złożyły się publikacje źródeł, artykuły tematyczne i recenzje. Źródłem szeroko wykorzystanym w niej, poza dokumentami, latopisami i relacjami cudzoziemców (opisami Zygmunta Herbersteina i Gilesa Fletchera), stały się księgi lustracyjne (*piscoverye knigi*) państwa moskiewskiego wydane w XIX wieku przez Nikołaja Kałaczoza. W sześciu rozdziałach pracy przedstawiona została przekrojowo problematyka polityczna, gospodarcza, społeczna i kulturalna ogromnego terytorium złożonego z Moskwy i moskiewskiej krainy, Nowogrodu i ziemi nowogrodzkiej, Zaocko-Briańskiego Kraju, riazkańskiej i siewierskiej ziemi, Dolnego Powołża, ziemi wiackiej i Zakamia (obszaru za rzeką Kamą), górnego biegu Wołgi i ziemi Czuwaszów, carstwa kazańskiego i astrachańskiego, północnego Kaukazu i Baszkirii. Sporo miejsca w książce zajmują procesy zaludnienia, zajęć ludności, kolonizacji, upowszechnienia rolnictwa, hodowli i sadownictwa. Niemało hipotez w książce, jak na przykład pochodzenie Kozaków dońskich, obecność Rusinów w dolnym biegu Donu od czasu Rusi Kijowskiej, początków przenikania ich w kierunku Syberii, przynajmniej na kilkadziesiąt lat przed Jermakiem³¹, zaprezentowanych zostało w sposób nietradycyjny. W krótkim zakończeniu książki czytamy: „Zarys ziemi rosyjskiej» ukazany w poszczególnych rozdziałach w wystarczającym stopniu mówi sam za siebie. Przed nami wielkie i rozległe państwo. Powstało ono na terytorium na północ od Oki, zasiedlonym przez Rusinów. W ciągu wieku powiększyło się aż do Uralu i prawie do Morza Czarnego. Rosja w XVI wieku stała się wielkim międzynarodowym państwem”³².

²⁷ Tenże, *Srednevekovaja Rossija na meždunarodnych putjach XIV–XV vv.*, Moskwa 1966.

²⁸ Tenże, *O proischożdenii nazwanija «Rossija»*, *Voprosy istorii*, 1952, nr 11, s. 93–96. Artykuł ten został powtórzony w książce: M. N. Tichomirow, *Rossijskoe gosudarstvo XV–XVII vekov*, Moskwa 1973, s. 11–17.

²⁹ Tenże, *Rossija v XVI stoletii*, Moskwa 1962.

³⁰ V. I. Buganov, Tichomirow Michaił Nikolaewiç (jak w przyp. 2), s. 682.

³¹ M. N. Tichomirow, *Rossija w XVI stoletii* (jak w przyp. 29), s. 464–465.

³² Tamże, s. 524.

Na odrębny tom studiów Tichomirowa składają się prace dotyczące walki klasowej w Rosji w XVII wieku. Są to artykuły omawiające *Pskowskie opowieści* o wojnie chłopskiej w Rosji w początkach XVII wieku, pskowskie i nowogrodzkie powstania w 1650 roku, relacje między *Soborowym ułożeniem* i miejskimi powstaniami połowy XVII wieku, jak też recenzja głośnej powieści Stiepana Złobina *Stiepan Razin*, przedstawiającej na szerokim tle wielkie powstanie chłopskie XVII wieku. Towarzyszą im publikacje dokumentów oraz załączniki tematycznie związane z walką klasową³³.

Ważne miejsce w pracach Tichomirowa zajmowała zawsze kultura. Krótkie artykuły dotyczące między innymi dawnego napisu pochodzącego z cmentarzyska kurhanowego w Gniezdowie koło Smoleńska, piśmiennictwa staroruskiego, eposu *Słowo o wyprawie Igora*, filozofii w dawnej Rusi, Nowogrodu Wielkiego w historii światowej kultury, Andrzeja Rublowa i jego epoki, biblioteki moskiewskich carów, początków drukarstwa, pierwszego ruskiego elementarza, Łomonosowa i założenia uniwersytetu w Rosji obok znanych faktów zawierają ciekawe uwagi właściwe piarstwu historycznemu Tichomirowa. Na przestrzeni wielu lat drukowane były w różnych periodykach historycznych; zebrane znalazły się w książce *Rosyjska kultura X–XVIII wieku*, wydanej w 1968 roku³⁴.

Wielką wagę przywiązywał Tichomirow do publikacji latopisów³⁵. Z jego inicjatywy i pod jego przewodnictwem w 1959 roku w Instytucie Historii Akademii Nauk powołany został zespół do wydania *Pełnego zbioru latopisów ruskich*. Pod jego redakcją wyszło pięć tomów, od 25 do 30. Jeszcze w 1928 roku odnalazł on w Uwarskim Zbiorze Państwowego Muzeum Historycznego *Moskiewski zwód latopisar-ski* z 1479 roku, który w 1949 roku ukazał się jako 25. tom serii. Podobnie rzecz wyglądała z *Wologodsko-permskim latopisem*, opublikowanym w 1959 roku jako 26. tom³⁶. Ostatnim tomem, wydanym w 1965 roku pod kierunkiem Tichomirowa, był *Włodzimierski latopisiec* oraz *Nowogrodzki drugi (Archiwny) latopis*. Przewodnictwo nad publikacją dalszych tomów przejął Borys Rybakow.

Ponadto dzięki pomysłowi i zabiegom Tichomirowa w serii „Pełnego Zbioru Latopisów Ruskich” techniką fototypiczną i faksymilową wydane zostały, między innymi, latopisy – *Lawrientiewski* i *Hipacki* oraz *Latopis Nikonowski*³⁷. Poza serią, pod

³³ Tenże, *Klassovaja bor’ba v Rossii XVII v.*, Moskva 1969.

³⁴ Tenże, *Russkaja kul’tura X–XVIII vv.*, Moskva 1968.

³⁵ B. A. Rybakov, Michaił Nikolaewiç Tichomirow, AE: *Posvjaščen pamjati akademika M.N. Tichomitova*, 1965 (wyd. 1966), s. 4.

³⁶ W 1837 roku powołana została Komisja Archeograficzna w celu zbierania i publikacji dokumentów historycznych. Przypisana była do Ministerstwa Oświecenia Publicznego. Do 1917 roku w ramach „Pełnego Zbioru Latopisów Ruskich” zdołała wydać 24 tomy latopisów. O wznowienie jej działalności i kontynuację serii, co zakończyło się sukcesem, po drugiej wojnie światowej zabiegał Tichomirow. Por. V. I. Buganov, Ju. P. Głušakova, Michaił Nikolaewiç Tichomirow v Institute Istorii AN SSSR, *Istoričeskie Zapiski* 112, 1985, s. 310.

³⁷ *Polnoe Sobranie Russkich Latopisej*, t. 1–2, Moskva 1965; t. 9–15, Moskva–Leningrad 1962–1965.

redakcją Tichomirowa wydana została również *Kronika Bychowca* – białorusko-litewski latopis, przełożony na język rosyjski³⁸.

Prócz edycji latopisów wydanych w XIX wieku oraz latopisów dotychczas niewydanych wiele uwagi poświęcał Tichomirow rękopisom³⁹. W kolekcji manuskryptów przez niego odkrytych i opisanych znalazło się pięćset obiektów, w tym sześć z XIV, osiem z XV, sześćdziesiąt jeden z XVI, sto osiemdziesiąt dziewięć z XVII i sto sześćdziesiąt trzy z XVIII wieku⁴⁰. W kręgu badaczy znany był również jako kolekcjoner wielu unikalnych źródeł XIV–XIX wieku, druków sprzed reformy ksiąg cerkiewnych z XVI–XVII wieku, zabytków sztuki – ikon i obrazów, dokumentów do historii majątności klasztornych i bojarskich, genealogii szlacheckich rodów w Rosji⁴¹. Na początku lat sześćdziesiątych XX wieku uratował przed zniszczeniem wał ziemny w Dmitrowie, wyjątkową pamiątkę średniowiecznego miasta. Swoje zbiory podarował Syberyjskiemu Oddziałowi Akademii Nauk ZSRR oraz uniwersytetowi we Władywostoku⁴².

Ważne miejsce w dorobku Tichomirowa zajmują artykuły i recenzje odnoszące się do historycznych związków Rusi i Rosji z krajami słowiańskimi i Bizancjum⁴³. W 1945 roku historyk opublikował krótki artykuł *Bizancjum i Ruś Moskiewska*⁴⁴. Artykuły poświęcone tematyce bizantyjskiej, zebrane przez Juliana Bromleja i Aleksandra Rogowa ukazały się drukiem w cztery lata po śmierci autora. Od sierpnia 1959 roku Tichomirow był redaktorem odpowiedzialnym dziewięciu tomów (18–26) „Bizantyjskiej Kroniki” („Vizantijskij Vremennik”).

Trudno w artykule o charakterze informacyjnym i przeglądowym omówić oraz ocenić bogaty i wielostronny dorobek Michaiła Tichomirowa, jednego z najwybitniejszych badaczy ruskiego średniowiecza i początków czasów nowożytnych. Mimo iż w większości jego prace dotyczą Rusi i Rosji, odwołują się nie tylko do historii tego państwa, ale i szeroko pojętej humanistyki. Obejmują polityczną, społeczno-gospodarczą i kulturalną historię Europy Wschodniej, Rusi i Rosji, a także takie historyczne dyscypliny, jak źródłoznawstwo, historiografia, geografia historyczna, archeografia, paleografia oraz historia sztuki⁴⁵. Wraz z Artemijem Arcichowskim był

³⁸ Chronika Bychowca, Moskwa 1966. Po redakcją Tichomirowa ukazało się też pośmiertne wydanie książki Nikołaja Bieieżkowa na temat chronologii latopisarstwa ruskiego. Por. N. G. Bieieżkow, *Chronologia russkogo letopisanija*, Moskwa 1963.

³⁹ E. V. Čistjakova, *Russkaja rukopisnaja kniga w tvorčestve akademika M.N. Tichomirowa*, AE, 1978 (wyd. 1979), s. 107–112.

⁴⁰ Opisanie Tichomirowskogo sobranija rukopisej, Moskwa 1968.

⁴¹ B. A. Rybakov, Michaił Nikolaewič Tichomirow (jak w przyp. 35), s. 30.

⁴² Rossijskaja muzejnaja encyklopedija, Moskwa 2005, s. 649.

⁴³ M. N. Tichomirow, Istoričeskie svjazi Rossii so slawjanskimi stranami i Vizantiej, Moskwa 1969.

⁴⁴ Tenże, Vizantija i Moskovskaja Rus', Istoričeskij Žurnal 1945, nr 1/2, s. 9–13.

⁴⁵ Tenże, Istočnikovedenie istorii SSSR, cz. 1: S drevnejšego vremeni do konca XVIII veka. Učebnoe posobie, Moskwa 1962; tenże, Načalo russkoj istoriografii, Voprosy Istorii 1960, nr 5, s. 41–56. Artykuł powtórzony został w książce: M. N. Tichomirow, Russkoe letopisanie, Moskwa 1979, s. 46–66. I. P. Šaskol'skij, Istoričeskaja geografija w trudach M. N. Tichomirowa, AE 1969 (wyd. 1971), s. 218–225. Tichomirow wraz z Anatolijem Murawiewem jest autorem podręcznika *Ruska paleografija* (M. N. Tichomirow, A. Murawiov, Russkaja peleografija, Moskwa 1966). Por. K. Pietkiewicz, Paleografia ruska (jak w przyp. 13), s. 17, 70, 222, 224, 231 n.

autorem wstępu do wydania gramot na korze brzozej, odkrytych w Nowogrodzie Wielkim w 1951 roku⁴⁶. Tekst dziesięciu gramot brzozowych i dziewięciu napisów na przedmiotach codziennego użytku przygotował do druku, rozszyfrował, przetłumaczył i opatrzył komentarzem Tichomirow.

Pozostawił liczne grono uczniów, wybitnych badaczy dziejów Rusi i Rosji. Wypromował trzydziestu doktorów, wśród których znaleźli się: Wadim Aleksandrow, Michaił Bieljawski, Wiktor Baganow, Anna Choroszkiewicz, Elena Czistjakowa, Borys Florja, Apollon Kuzmin, Aleksander Malcew, Szota Meschia, Leonid Miłow, Władimir Pawłow–Silwanski, Nikołaj Pokrowski, Tatiana Protasjewa, Aleksander Rogow, Fiodor Szewczenko, Sigurd Szmidt, Michaił Wołkow.

Dla uczczenia pamięci Michaiła Nikołajewicza Tichomirowa w 1967 roku wydany został tom studiów zatytułowany *Nowości o przeszłości naszego kraju*, w którym swoje artykuły zamieścili jego doktoranci⁴⁷.

Artur Kijas

⁴⁶ A. B. Arcichivskij, M. N. Tichomirov, *Novgorodskie gramoty na bereste iz raskopok 1951 g.*, Moskva 1953.

⁴⁷ *Novoe o prošlom našej strany*, Moskva 1967.